

**Θεανώ Σ. Τερκενλή,
Θεόδωρος Ιωσηφίδης,
Ιωάννης Χωριανόπουλος**

(επιμέλεια)

**Ανθρωπογεωγραφία.
άνθρωπος, κοινωνία
και χώρος**

Εκδόσεις Κριτική
Αθήνα, 2007

Στην Ελλάδα η ακαδημαϊκή παρουσία της γεωγραφίας ως ιδιαίτερου κλάδου είναι αρκετά πρόσφατη. Όπως υπενθυμίζεται και σε διάφορα κείμενα του βιβλίου, «... το πρώτο Τμήμα Γεωγραφίας (τότε Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας) ιδρύθηκε το 1986 στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου [...] ενώ το δεύτερο, το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, ιδρύθηκε το 1999. Μέχρι τότε μαθήματα γεωγραφίας διδάσκονταν σε διάφορα Πανεπιστήμια και Σχολές. Η επιστημονική κοινότητα των γεωγράφων είναι ακόμη αρκετά ολιγάριθμη για να υποστηρίξει την ανάπτυξη επιμέρους κλάδων» (Κεφ. 8, σ. 179), ενώ «... οι τεχνικοί και τα πολυτεχνεία κυριαρχούν στα της ανάλυσης και οργάνωσης του χώρου» (Κεφ. 16, σ. 410).

Η πρωτοβουλία, επομένως, να συνταχθεί ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο με στόχο να παρουσιάσει τις «βασικές γνωστικές περιοχές της ανθρωπογεωγραφίας με τρόπο προσιτό σε αυτούς που έρχονται σε επαφή με τον χώρο, αποφεύγοντας απλοποιήσεις και εκλαϊκεύσεις» (Κεφ. 1, σ. 33), είναι κατ' αρχάς πραγματικά χρήσιμη.

Οι επιμελητές του βιβλίου αυτού, διδάσκοντες σήμερα όλοι στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, αλλά με διαφορετοποιημένες επιστημονικές διαδρομές στον ελληνικό και διεθνή χώρο, ανέλαβαν με εν-

θουσιασμό, όπως φαίνεται από το αποτέλεσμα, να προσφέρουν στην επιστημονική κοινότητα των γεωγράφων, αλλά και σε όλους όσους ασχολούνται με την ανάλυση και οργάνωση του χώρου και, φυσικά, στους φοιτητές, ένα βασικό έργο αναφοράς, συντονίζοντας 18 ακόμη συγγραφείς.

Με 19 κεφάλαια που αναφέρονται σε διακριτές θεματικές, χρήσιμα σχετικά ενθέματα και εκτεταμένες βιβλιογραφίες, και ακόμη μια σελιδοποίηση που προσφέρει ότι είναι αναγκαίο για μια άνετη ανάγνωση, το βιβλίο αυτό υπερβαίνει τον αρχικό του στόχο και μπορεί να συμβάλει στη διεύρυνση αλλά και εμπάθυνση της συζήτησης στον τόπο μας σε όλο το εύρος των θεμάτων «που άπτονται της χωρικής συγκρότησης και αλληλένδεσης κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, ιστορικών και περιβαλλοντικών φαινομένων σε όλες τους τις κλίμακες» και που βρίσκονται σήμερα «στο προσκήνιο του διεπιστημονικού ενδιαφέροντος μέσα από δύο ομάδες τάσεων που μεταμόρφωσαν ραγδαία τον πλανήτη: τις τάσεις παγκοσμιοποίησης και την περιβαλλοντική αλλαγή» (Κεφ. 1, σ. 19-22).

Το βιβλίο συγκροτείται από τρία μέρη.

Το Πρώτο Μέρος, «Εισαγωγή στην ανθρωπογεωγραφία: θεωρία, ιστορία, μέθοδοι», αποτελείται από 4 κεφάλαια που επιχειρούν μια σύνοψη στοιχείων της ιστορίας, βασικών θεωρητικών αξόνων και εννοιών, καθώς και μεθοδολογικών προσεγγίσεων και τεχνικών.

1) Ανθρωπογεωγραφία: βασικές έννοιες και θεωρητικές τάσεις (Θ. Σ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης, Ι. Χωριανόπουλος).

2) Ποσοτικές και ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις του χώρου (Π. Κανάρου, Θ. Ιωσηφίδης).

3) Χαρτογραφία και γεωπληροφορική στην ανθρωπογεωγραφία (Μ. Βαίτης, Γ. Σιδηρόπουλος, Ν. Σουλακέλλης).

4) Η «εικόνα» του γεωγραφικού χώρου (Γ. Σιδηρόπουλος).

Το Δεύτερο Μέρος, «Βασικά πεδία της ανθρωπογεωγραφίας», αποτελείται από 11 κεφάλαια, που αναφέρονται σε βασικές θεματικές περιοχές.

5) Πληθυσμιακή γεωγραφία (Γ. Ρέντζος).

6) Πολιτιστική γεωγραφία (Θ. Σ. Τερκενλή).

7) Αστική κοινωνική γεωγραφία (Ι. Χωριανόπουλος).

8) Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία (Ντίνα Βαΐου).

9) Πολιτική γεωγραφία (Α. Χουλιάρης, Η. Πετράκου).

10) Μετανάστευση (Η. Πετράκου).

11) Γεωγραφία της υπαίθρου (Θ. Ανθοπούλου, Δ. Γούσιος).

12) Οικονομική γεωγραφία: επιστημολογικές τομές και κριτικές αντιπαραθέσεις (Η. Κουρλιούρος).

13) Βιομηχανική γεωγραφία (Σ. Σκορδύλη).

14) Γεωγραφία του τουρισμού (Θ. Σ. Τερκενλή, Μ. Κωνσταντόγλου).

15) Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του σχεδιασμού του χώρου (Λ. Βασενχόβεν, Η. Κουρλιούρος).

Το Τρίτο Μέρος, «Ειδικά θέματα ανθρωπογεωγραφίας», αποτελείται από 4 επίσης κεφάλαια, που αναφέρονται σε επίκαιρες θεματικές.

16) Η πολιτισμική στροφή και οι μη οικονομικοί παράγοντες στην οικονομική γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη (Κ. Χατζημηχάλης).

17) Η νέα οικονομική γεωγραφία (ή γεωγραφικά οικονομικά) (Α. Ροβολής).

18) Γεωγραφική εκπαίδευση και διδακτική στην Ελλάδα (Α. Κλωνάρι).

19) Η φύση της γεωγραφίας: οικουμενικότητα και τοπικότητα στις σχέσεις κοινωνίας-φύσης (Μ. Μοδινός).

Το εύρος της θεματολογίας και η συστηματικότητα της δομής αναμφισβήτητα ανταποκρίνονται στην πρόθεση των επιμελητών να συνταχθεί έ-

να εισαγωγικό εγχειρίδιο. Θα λέγαμε ότι παραπέμπουν σε ένα «πανόραμα» της ανθρωπογεωγραφίας, που θα μπορούσε να προσφέρει «κλειδιά» για την εισαγωγή σε μια σειρά από έγκυρες ακαδημαϊκές θεματικές που τη συναποτελούν. Εντούτοις οι επιμελητές διευκρινίζουν, με διακριτικό τρόπο, στην «Εισαγωγή» τους ότι δεν ήταν αυτή η επιλογή τους: *«Προκειμένου να καλυφθεί το εύρος του ανθρωπογεωγραφικού πεδίου, ζητήθηκε η συνδρομή γνωστών Ελλήνων θεωρητικών και ερευνητών»*. Ωστόσο, αποφεύγοντας, προφανώς, τον κίνδυνο μιας κανονικοποίησης που θα μπορούσε να είναι αγκυλωτική, *«οι συγγραφείς των επιμέρους κεφαλαίων δεν έλαβαν συγκεκριμένες και περιοριστικές οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο θα προσέγγιζαν το θέμα τους»* (Κεφ. 1, σ. 34-35).

Η πρόθεση αυτή εκφράζεται στο αποτέλεσμα. Δεν υπάρχει στα διάφορα κεφάλαια κάποια κανονιστική δομή ή αρχή, όπως θα μπορούσε π.χ. να είναι η διάκριση των ιστορικών αναδρομών σε εκείνες που παραπέμπουν στο αντικείμενο της αντίστοιχης θεματικής και εκείνες που αναφέρονται στο λόγο που έχει αναπτυχθεί σε αυτές. Ούτε διακρίνονται θέματα που διασχίζουν οριζόντια όλες τις θεματικές, όπως θα μπορούσαν π.χ. να είναι οι κύριοι θεωρητικοί άξονες ή η ανάπτυξη της προβληματικής στην Ελλάδα σε αναφορά με τους κύριους θεωρητικούς άξονες ή τα τοπικά δεδομένα κ.ο.κ.

Θα προσθέταμε ότι και η επιλογή των θεματικών αναδεικνύει τη στρατηγική των επιμελητών να αποφεύγουν τη μηχανιστική κανονικοποίηση, αφού εισάγουν ορισμένες που εξ ορισμού επαναδιαπραγματεύονται τα όρια και τις προκειμένες των υπολοίπων. Αναφερόμαστε π.χ. στα κεφάλαια «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία», «Η πολιτισμική στροφή και οι μη οικονομικοί παράγοντες στην οικονομική γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη», «Η φύση της γεωγραφίας: οικουμενικότητα και

τοπικότητα στις σχέσεις κοινωνιάς-φύσης», αλλά και «Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του σχεδιασμού του χώρου» ή «Η “εικόνα” του γεωγραφικού χώρου».

Έτσι, η διαπίστωση των επιμελητών ότι *«σε επίκαιρα ζητήματα, οι προβληματισμοί που διαπερνούν τις στενές γνωστικές υποδιαιρέσεις μιας επιστήμης εμφανίζονται σε περισσότερα από ένα κεφάλαια [...] και αναδεικνύουν τη διαφορετικότητα των απόψεων και τη ζωντάνια του σύγχρονου ανθρωπογεωγραφικού διαλόγου»* (Κεφ. 1, σ. 35), θεωρούμε ότι είναι αποτέλεσμα της στρατηγικής τους και επισημαίνει το μεγαλύτερο ίσως εκπαιδευτικό και θεωρητικό πλεονέκτημα του βιβλίου αυτού.

Νομίζουμε δηλαδή ότι η σημασία του ανά χείρας βιβλίου υπερβαίνει το αναμφισβήτητο ενδιαφέρον που έχουν τα επιμέρους κεφάλαιά του. Λόγω, ακριβώς, της ποιότητάς τους, αλλά, θα προσθέταμε, και λόγω της στρατηγικής των επιμελητών, οι αναπτύξεις των επιμέρους κεφαλαίων δεν μένουν στο επίπεδο των μονολογικών αφηγήσεων με αναγκαστικές και τυχαίες συγκλίσεις ή αποκλίσεις. Προσφέρονται για συνδυασμένες αναγνώσεις που μπορούν να αναδείξουν τις ασυνέχειες, τις διαστάσεις, τις ασυμφωνίες, αλλά και τις συγκλίσεις, στη γενεαλογία των προβληματικών που έχουν αναπτυχθεί σχετικά με τα διάφορα ζητήματα που πραγματεύονται. Συντονίζεται έτσι, θα λέγαμε, το βιβλίο αυτό με την παλλόμενη πραγματικότητα της ανθρωπογεωγραφίας, ενός γνωστικού πεδίου που διευρύνεται με εκρηκτική ταχύτητα και διασχίζεται από πολλαπλές μεταλλαγές σε μια συγκυρία όπου *«τα προστατευτικά φίλτρα του χρόνου και της απόστασης έχουν πια εξαφανιστεί και η επαφή με το ξένο και το εξωτικό είναι απότομη και στιγμιαία»* (Κεφ. 6, σ. 141).

Δείγματα αυτού του δυναμισμού και των ασυνεχειών μπορούμε λ.χ. να βρούμε στις αναφορές που γίνονται στα διάφορα κεφάλαια σε «κεντρικούς θεωρητικούς άξονες»

(Κεφ. 1, σ. 27-29) ή σε *επιστημολογικές τομές* (Κεφ. 12) και βρίσκουν άνιση (ή και καμία!) ανταπόκριση στα υπόλοιπα κεφάλαια. Θα συμφωνούσαμε ότι έτσι αναδεικνύεται έμπρακτα *«η πολλαπλότητα των σχολών σκέψης που χαρακτηρίζει την επιστήμη του χώρου στη σύγχρονη και η οποία αποτελεί ταυτόχρονα πλούτο αλλά και πρόκληση για την κριτική ικανότητα όλων μας»* (Κεφ. 1, σ. 29).

Θα μπορούσαμε να προτείνουμε πολλές συνδυασμένες αναγνώσεις. Ενδιαφέρουσα είναι π.χ. η συνδυασμένη ανάγνωση των κεφαλαίων «Πληθυσμιακή γεωγραφία», «Αστική κοινωνική γεωγραφία», «Μετανάστευση», «Γεωγραφία της υπαίθρου». Η ανάγνωση αυτή δεν αναδεικνύει μόνο τις τεράστιες ανακατατάξεις στην παραγωγική διαδικασία, στους τόπους παραγωγής, στις πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, στη σημασία του αστικού στα μεγέθη και στη δομή των αστικών κέντρων σε συνάρτηση με ό,τι ονομάζεται «ύπαιθρος». Αναδεικνύει ακόμη τις ασυνέχειες, τις άστοχες αναθεωρήσεις ή εμμονές σε πολιτικές, τα θεωρητικά κενά. Και αυτό έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι επίσης η συνδυασμένη με τις προβληματικές των παραπάνω κεφαλαίων ανάγνωση του κεφαλαίου που αναφέρεται στις «Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του σχεδιασμού του χώρου». Πρόκειται για μια πολύ συστηματική και τεκμηριωμένη συμβολή, που βοηθάει στη συγκρότηση μιας εικόνας για τη γενεαλογία του ορθολογικού σχεδιασμού. Σε συνδυασμό όμως με τις προβληματικές των προηγούμενων κεφαλαίων, αναδεικνύονται περισσότερο και τα όρια του «Ορθολογικού σχεδιασμού», για τον οποίο εκφράζεται ρητή αισιοδοξία, ιδιαίτερα μέσα από τη διατύπωση του τελευταίου υποκεφαλαίου «Αντί συμπεράσματος: Βασικοί άξονες ενός νέου δημόσιου ορθολογικού σχεδιασμού» (Κεφ. 15, σ. 400).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνδυασμένη ανάγνωση των

κεφαλαίων «Πολιτισμική γεωγραφία» και «Πολιτισμική στροφή και μη οικονομικοί παράγοντες στην οικονομική γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη». Πρόκειται για δύο κεφάλαια που ασφαλώς δεν είχαν κανένα συντονισμό κατά την επεξεργασία τους, αλλά πραγματεύονται το αντικείμενό τους με μεγάλη πληρότητα, συγκροτώντας έτσι, σε συνδυασμό, μια εξαιρετική εισαγωγή τόσο στις σύνθετες έννοιες και στον πλουραλισμό των θεωρητικών αξόνων που διατρέχουν το τόσο κεντρικό σήμερα πεδίο της κουλτούρας, της ταυτότητας του πολιτισμού, όσο και στις πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές παραμέτρους και διακυβεύματα με τα οποία αυτό συνυφαίνεται.

Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το κεφάλαιο «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία», που παρουσιάζει με ενδιαφέρον και συστηματικότητα «*συνομιλίες*» (σ. 185) της έννοιας του κοινωνικού φύλου με βασικούς θεωρητικούς άξονες που διατρέχουν το πεδίο της ανθρωπογεωγραφίας, μένει ουσιαστικά το μόνο που επιχειρεί αυτό το διάλογο. Η ανάγνωση των άλλων κεφαλαίων δείχνει ότι, σε γενικές γραμμές, οι θεωρητικές συγκλίσεις με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις είναι ανύπαρκτες. Αλλά αυτό δεν θεωρούμε ότι αποτελεί έλλειμμα ειδικά του βιβλίου αυτού. Αναδεικνύει περισσότερο ζητήματα θεωρητικού προσανατολισμού και ακαδημαϊκής συγκρότησης του ίδιου του πεδίου της ανθρωπογεωγραφίας.

Ανάλογα ζητήματα ανακύπτουν και με το κεφάλαιο «Η φύση της γεωγραφίας: οικουμενικότητα και τοπικότητα στις σχέσεις κοινωνίας-φύσης». Παρότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι επιμελητές του βιβλίου προτάσσουν μεταξύ των «*ομάδων τάσεων που μεταμορφώνουν ραγδαία τον πλανήτη [την] περιβαλλοντική αλλαγή*», το κεφάλαιο αυτό δεν φαίνεται να παίρνει την ανάλογη σημασία και να συνδιαλέγεται με τις υπόλοιπες θεματικές. Ξέρουμε όμως ότι σήμερα η κατεύθυνση αυτή πραγματικά εντάσσεται με επιταχυνόμενους ρυθμούς στην ατζέντα του επιστημονικού πεδίου της γεωγραφίας, με δεδομένο ότι «*οι επιστήμες του χώρου τείνουν προς ένα σαφή μετασχηματισμό της θεματικής τους και σταδιακά κατασκευάζουν μια νέα γεωγραφία, ή καλύτερα μια "οικογεωγραφία"*» (Κεφ. 19, σ. 466).

Σχετικά με την «*άλλη ομάδα τάσεων που μεταμορφώνουν ραγδαία τον πλανήτη, [τις] τάσεις παγκοσμιοποίησης*», οι αναφορές βέβαια στα διάφορα κεφάλαια είναι πολλές και οργανικά δεμένες με τις αναπτύξεις τους. Θα θέλαμε εντούτοις να επισημάνουμε τη σχεδόν πλήρη απουσία αναφορών στη δομή και τοπολογία των δικτύων, που ξέρουμε ότι επηρεάζουν σήμερα βαθιά τις μεγάλες ανακατατάξεις στη γεωγραφία της παραγωγής και γενικά όλες τις χωρικές οργανώσεις, έχοντας ίσως καθοριστική σημασία για την ίδια την ανάπτυξη των τάσεων παγκοσμιοποίησης.

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να αναφερθούμε και σε ένα άλλο ζήτημα

που διαφαίνεται στο βιβλίο και φαίνεται ότι αντανακλά γενικότερες τάσεις στην ίδια την ακαδημαϊκή συγκρότηση του πεδίου της ανθρωπογεωγραφίας: το ζήτημα της κυριαρχίας της αγγλικής γλώσσας και της αγγλόφωνης επιστημονικής κοινότητας. Όπως αναφέρεται ρητά σε σχέση με τον όρο «πολιτισμική στροφή», «*επειδή η παγκόσμια κυριαρχία μιας γλώσσας εμπεριέχει και την εξουσία στην τοποθέτηση των ζητημάτων και των μεθοδολογιών στην ατζέντα μιας επιστήμης, οι αγγλο-αμερικανοί συνάδελφοι μέσω της γλώσσας τους έχουν συμβάλει ώστε σήμερα η πολιτισμική στροφή, συνεπικουρούμενη από την ευρύτερη μετανεωτερική στροφή στις κοινωνικές επιστήμες, να αποτελεί ένα είδος νέου Ορθού Λόγου στην ανθρωπογεωγραφία*» (Κεφ. 16, σ. 409), ενώ σε άλλο σημείο τίθεται το ερώτημα «*γιατί αγνοείται από τους οπαδούς της Πολιτισμικής Στροφής ο Π. Μπουρντιέ*» (σ. 415). Μια άλλη συγγραφέας θέτει το ζήτημα με πολύ εναργή τρόπο: «*Καθώς η "Δύση" ταυτίζεται όλο και περισσότερο με τις ΗΠΑ, εμποδώνεται η κυριαρχία της αγγλο-αμερικανικής γλώσσας και επιστημονικής παραγωγής (και) στη γεωγραφία*» (Κεφ. 8, σ. 190). Μήπως μέσα σ' αυτό το «και» πρέπει να υπονοήσουμε και τις μετα-αποικιακές σπουδές και θεωρία;

ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ
Ομ. Καθηγήτρια
Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

ΣΟΦΙΑ Ν. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Στο βιβλίο αυτό αναλύεται με μεγάλη ενάργεια και διεισδυτικό βάθος ο σύγχρονος παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός. Ο αναγνώστης θα βρει επίσης στον Πρόλογο μια εξαιρετικά διαφωτιστική ανάλυση της τρέχουσας χρηματοπιστωτικής κρίσης.